

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

**СІМЕЙНІ  
(РОДИННІ) ЦІННОСТІ  
ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ  
ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ:  
ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ**

**Колективна монографія**

*За редакцією  
Є. Харитонова, О. Харитонової,  
І. Давидової, О. Сафончик*

Одеса  
Фенікс  
2025

*Рекомендовано рішенням вченої ради Національного університету  
«Одеська юридична академія» (протокол № .....від ... травня 2025 р.)*

**Рецензенти:**

*Дудченко В. В.* – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія»;

*Менджул М. В.* – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права та процесу юридичного ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

*Спасибо-Фатеева І. В.* – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

С 37      **Сімейні (родинні) цінності перед викликами гібридної війни: правові проблеми** : кол. монографія / за заг. ред.: Є. Харитонов, О. Харитонової, І. Давидової, О. Сафончик ; НУ «Одеська юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2025. – 508 с.

ISBN 978-617-8430-64-1

Монографія містить підсумкові результати наукових досліджень представників аксіологічної школи сімейного (родинного) права за останні десять років, присвячених аналізу правових проблем, що виникають у сфері сімейних (родинних) відносин під час гібридної війни.

Зокрема, характеризуються методологічне підґрунтя та значення ціннісної спрямованості досліджень у галузі сімейного (родинного) права.

Розглядаються мета та завдання, які постають перед українською наукою сімейного (родинного) права при вивченні сфери регулювання сімейних (родинних) відносин. Акцентується увага на необхідності врахування існування в українській правовій традиції категорій «сім'я» і «родина», як цінностей, що утворюють складну систему моральних та юридичних зв'язків, та водночас є одним з головних об'єктів гібридних загроз, а відтак потребують особливої уваги і забезпечення юридичного захисту прав та інтересів їхніх учасників під час гібридної війни. Аналізуються родинні цінності, що опинилися під руйнівним впливом всіх форм гібридної війни. Зокрема, наголошується, що на особливу увагу заслуговують проблеми захисту сімейних (родинних) цінностей, які наразі піддаються активній руйнації з боку агресора: негативний вплив на цивілізаційну самоідентифікацію українців (особливо такої вразливої категорії осіб, як діти), руйнування сімей, родин тощо. У такому контексті розглядаються, як юрисдикційні засоби захисту сімейних (родинних) цінностей, прав та інтересів, так і можливі засоби самозахисту прав та інтересів самими учасниками сімейних (родинних) відносин.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, здобувачів вищої юридичної освіти, всіх, кого цікавить проблематика буття сімейного (родинного) права в умовах викликів гібридної війни з погляду аксіологічного підходу.

УДК 314.146:316.36

ISBN 978-617-8430-64-1

© Колектив авторів, 2025

# ЗМІСТ

|                                                                                                                                                                                                   |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Авторський колектив . . . . .                                                                                                                                                                     | 5   |
| Розділ 1. Аксиологічна школа сімейного права – пошук парадигми зміцнення родинних цінностей під час війни ( <i>Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова, Оксана Сафончик</i> ) . . . . . | 7   |
| Розділ 2. Сім'я і родина: моральні та правові цінності ( <i>Євген Харитонов</i> ) . . . .                                                                                                         | 24  |
| Розділ 3. Сімейні правовідносини: деякі проблеми з погляду аксіології ( <i>Олена Харитонova</i> ) . . . . .                                                                                       | 58  |
| Розділ 4. Родинні цінності України перед загрозами гібридної війни ( <i>Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова</i> ) . . . . .                                                         | 95  |
| Розділ 5. Сім'я як бар'єр до радикалізації та маніпуляцій свідомістю неповнолітніх у цифровому просторі в умовах гібридної війни. Досвід інших країн ( <i>Вікторія Рябченко</i> ) . . . . .       | 121 |
| Розділ 6. Роль родини у захисті людей похилого віку в умовах гібридної війни ( <i>Денис Романовський</i> ) . . . . .                                                                              | 134 |
| Розділ 7. Шлюбні правовідносини в умовах гібридної війни ( <i>Оксана Сафончик</i> ) . . . . .                                                                                                     | 148 |
| Розділ 8. Захист прав дітей в умовах гібридної війни ( <i>Катерина Глиняна</i> ) . . . . .                                                                                                        | 182 |
| Розділ 9. Відновлення і захист прав дітей, розлучених з батьками унаслідок збройного конфлікту та гібридних загроз ( <i>Оксана Калітенко</i> ) . . . . .                                          | 216 |
| Розділ 10. Тимчасове влаштування дитини в умовах гібридної війни ( <i>Інна Яницька</i> ) . . . . .                                                                                                | 251 |
| Розділ 11. Усиновлення українських дітей в умовах гібридної війни ( <i>Сергій Журило</i> ) . . . . .                                                                                              | 284 |
| Розділ 12. Правове забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах в умовах гібридної війни ( <i>Олександр Шамота</i> ) . . . . .                                                      | 313 |
| Розділ 13. Особливості стягнення аліментів в умовах гібридної війни ( <i>Наталія Волкова</i> ) . . . . .                                                                                          | 344 |

## Розділ 2

# СІМ'Я І РОДИНА: МОРАЛЬНІ ТА ПРАВОВІ ЦІННОСТІ

DOI

*Євген Харитонов*

*доктор юридичних наук, професор,  
член-кореспондент НАПрН України*

### Попередні зауваження

Попри те, що вітчизняні правознавці (так само, як і філософи, соціологи, психологи, педагоги ...) неодноразово зверталися до проблеми «сімейних цінностей»,<sup>1</sup> значна кількість питань у цій галузі наразі залишається вивченою недостатньо. Особливо, що стосується їх буття в умовах гібридних загроз. Варто зауважити, що й таке важливе питання: «Про які, власне, цінності – «сімейні» чи «родинні» має йтися?» – залишається поза увагою українських дослідників.

До того, як вирішити для себе, про що усе ж таки, маємо вести мову, – про «родинні» чи про «сімейні» цінності, очевидно мусимо з'ясувати, що позначається термінами «сім'я» та «родина».

### Терміни «сім'я» та «родина» в українській мові

Часто-густо ці терміни вживаються як рівнозначні.

У цьому сенсі цікавим є те, що запит «сімейний бізнес» Вікіпедія переадресовує до терміну «родинна справа». (Родинна справа. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. (Перенаправлено з Сімейний бізнес)

**Родинна справа** – це комерційна організація у якій ухвалення рішень визначається кількома поколіннями родини, пов'язаної кровною спорідненістю або шлюбом або усиновленням, яка має як здат-

<sup>1</sup> Огляд див.: Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин. Монографія. Київ : Ліра-К., 2022. С. 343-363.

ність впливати на бачення бізнесу, так і готовність використовувати цю здатність для досягнення відмінних цілей.<sup>[1][2]</sup> Вони тісно ототожнюються з фірмою через лідерство або право власності. Підприємницькі фірми-власники та менеджери не вважаються сімейними підприємствами, оскільки їм не вистачає багатопоколінного виміру та сімейного впливу, які створюють унікальну динаміку та відносини сімейного бізнесу.<sup>1</sup>

Отже поглянемо, що маємо з цього питання в українських словниках.

Передусім, зауважимо, що й одне, й інше слово відомі в українській мові (так само, як у верхньолужицькій, чеській, словенській, сербській) з VI століття.<sup>2</sup> Однак фіксація існування цих слів наразі не супроводжується їх тлумаченням на той час.

Водночас у багатьох випадках у тлумачних словниках української мови терміни «родина» і «сім'я» роз'яснюються, якщо й не одне через одне, то, фактично, як рівнозначні.

До прикладу, Новий тлумачний словник української мови роз'яснює, що родина – це «група людей, що складаються з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я,<sup>3</sup> посімейство». Водночас, там само родина визначається як «група людей, народів, націй згуртованих дружною, спільною діяльністю, спільними інтересами<sup>4</sup>», а також «*розм.* Родич або родичка кого-небудь<sup>5</sup>» і «Рід, покоління кого-небудь». <sup>6</sup> Практично таке саме тлумачення пропонується у Великому тлумачному словнику сучасної української мови 2001року (з вилученням слова «посімейство»).<sup>7</sup>

Разом із тим, у тому самому словнику сім'я характеризується як «група людей, що складаються з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; родина, сімейство, фамілія, посімейство», а також як «*перен.* група людей, народів, націй згуртова-

---

<sup>1</sup> Родинна справа – Вікіпедія

<sup>2</sup> Юшук І. П. Словник української мови VI століття. Львів: Астролябія, 2019. С. 373, 411.

<sup>3</sup> Тут і далі підкреслено нами – Є. Х., О. Х.

<sup>4</sup> Наводиться приклад такого слововживання з твору Лесі Українки «Руфін і Прісцилла».

<sup>5</sup> Ілюструється прикладом з твору Тараса Шевченка.

<sup>6</sup> Новий тлумачний словник української мови. У чотирьох томах. Т.4. /Укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. К.: Аконіт, 1998. С.7-8.

<sup>7</sup> Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. С. 1038.

них дружною, спільною діяльністю, спільними інтересами; родина».<sup>1</sup> Практично так само визначається поняття сім'ї у Великому тлумачному словнику сучасної української мови.<sup>2</sup>

### Труднощі і наслідки перекладу

Борис Грінченко слово «родина» перекладає і розтлумачує у двох значеннях: «1) родня, родные ; ...2) Семейство»,<sup>3</sup> пояснюючи, разом із тим, що натомість , «Сім'я = сем'я = семья».<sup>4</sup>

У російсько-українському словнику, виданому на межі розпаду радянської імперії російське «семья» перекладається як «родина, сім'я».<sup>5</sup> Натомість, «сім'я» перекладається російською як «семья, семейство, .. *уст.* фамилия».<sup>6</sup>

При цьому українське «родина» перекладається російською – «1.семья, семейство, *разг.* Фамилия; 2. (*родственники*) *собир.* Родня;... «родинний – семейный, родственный; родинний стан – семейное положение, родинні почуття – родственные чувства».<sup>7</sup>

Зазначена нечіткість розрізнення згаданих понять призводить до того, що навіть у працях кваліфікованих фахівців вони часом змішуються. Так, скажімо, у виданні українською мовою книги О. С. Стражного, присвяченої дослідженню українського менталітету, поміж рис самобутньої української душі згадується «Повага до родини»<sup>8</sup>. При цьому автор зазначає, що «Родинні цінності завжди займали в українській ментальності особливе місце. Сім'я володіла ділянкою землі, кілька споріднених сімей становили хутір або невелике село».

<sup>1</sup> Новий тлумачний словник української мови. У чотирьох томах. Т.4. /Укладачі В. Яременко, О. Сліпущко. К.: Аконті, 1998. С. 216.

<sup>2</sup> Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: Перун, 2001. С.1129.

<sup>3</sup> Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. В чотирьох томах. Т.4. Р – Я. / НАН України. Ін-т української мови. К.: Наукова думка, 1997. С. 28.

<sup>4</sup> Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. В чотирьох томах. Т.4. Р – Я. / НАН України. Ін-т української мови. К.: Наукова думка, 1997. С.114.

<sup>5</sup> Ганич Д. І., Олійник І. С. Російсько-український і українсько-російський словник. К.: Політвидав України. 1990. С. 206.

<sup>6</sup> Там само. С.493.

<sup>7</sup> Там само. С. 475.

<sup>8</sup> Тут і далі підкреслено нами – Є. Х., О. Х.

Досить складно встановити співвідношення між підкресленими термінами: є вони тотожними чи ні; що таке «споріднені сім'ї», хто входить до них тощо. Далі ситуація ускладнюється ще більше.

Цитуємо далі: «У російських і європейських суспільствах родина цінувалася не менше. Але якщо в Європі все майно традиційно успадковував старший син, в українців усе нажите батьками розподілялось між дітьми порівну, незалежно від віку, здібностей чи статі.<sup>1</sup> ... принцип майнової рівності обумовлювався характерним для української ментальності уявленням про те, що в родині все рівні і рівною мірою претендують як на лихо, так і на блага»<sup>2</sup>.

У виданні цієї ж книги російською мовою<sup>3</sup> термінологія виглядає так: «Уважение к семье. Семейные ценности и родственные узы занимали в украинской ментальности особое место. Семья владела участком земли, несколько родственных семей составляли хутор... В русском и европейском обществах семья ценилась не меньше ... принцип имущественного равенства был обусловлен характерным для украинской ментальности представлением о том, что в семье все равны ...».<sup>4</sup>

Не торкаючись поки що правових наслідків такого змішування позначень «родина» і «сім'я», констатуємо лише, що воно, у кожному разі, є підґрунтям виникнення плутанини при визначенні характеру взаємин між особами, підстав набуття та передачі ними майна одне одному та стороннім особам тощо.

З'ясовуючи чинники виникнення ситуації, що склалася, зауважимо трансформації, які відбувалися у цій галузі в процесі реалізації завдань мовної політики радянської влади, зокрема, у зв'язку з «підтягуванням» норм української мови до російських стандартів.

Переклад за правописом української мови 30-х років минулого століття дає цікаві матеріали для розмірковування.

Так, у Словнику ділової мови слова «семе́йство, семья́» перекладаються як «ро́дина, сім'я».<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> Ігноруємо юридичні хиби і неточності. Зараз нас цікавить інше

<sup>2</sup> Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність. К.: Книга, 2008. С. 304.

<sup>3</sup> Стражний А. С. Украинский менталитет. К.: Изд-во Подолина, 2008. 384 с.

<sup>4</sup> Стражний А. С. Украинский менталитет. С. 323-324.

<sup>5</sup> Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія / М. Дорошенко, М. Станісласький, В. Страшкевич. К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2018. ХУІ; 248 с. Репр.вид. 1930 р. (Серія «Словникова спадщина України»). С. 194.

Водночас у галузі економічній при перекладі слова «семья» маємо «пару»: «родина, сім'я».

Однак пошук перекладу слова «семейный» дає несподіваний результат: «семейный (*относящийся к семье*) родинний; (*имеющий семью*) – сімейний».<sup>1</sup> Якщо слідувати правилам питомої, а не зрусифікованої, української мови, то теперішній Сімейний кодекс, насправді має називатися «родинним» (якщо тільки не припускати, що «він має сім'ю»), а «сімейне право» – «родинним правом».<sup>2</sup>

У шеститомній Юридичній енциклопедії «сім'я», як правова категорія, характеризується ґрунтовно,<sup>3</sup> але термін «родина» не згадується взагалі.

Порівняння визначення поняття «сім'я» та «родина» приводить нас до цікавого (і загалом, очікуваного) висновку: існуванням Сімейного, а не Родинного кодексу ми, швидше за все, завдячуємо орієнтації на кальки з російської мови.

Оскільки у російській мові поняття «родини», аналогічного нашому немає, то не може бути й «родинного» кодексу. У них відносини, які стосуються сім'ї, є сімейними, Але і стосунки між родичами є «семейственными» (не утвориш же від російського «родня» назву «родняцкий» чи «роднянский» кодекс).

Натомість в українській мові слово «родинний» вживається як прикметник до «родина» у наступних значеннях: «1. Який належить родині, сім'ї. // Який переходить з покоління до покоління. // Який здійснюється, відбувається за участю членів родини, сім'ї. // Який складається з членів родини, сім'ї. 2. Стос. до родини, сім'ї (у 1 знач.), пов'язаний з життям родини, в родині. Родинне право – галузь права, що регулює шлюбні стосунки, спорідненість, усиновлення та взяття дітей у сім'ю на виховання. 3. Притаманний, властивий рідним (про почуття, стосунки, ставлення). // Сповнений сердечності, інтенсивності; душевний. // Який снує між родичами. *Вступати в родинні*

<sup>1</sup> Словник економічної термінології / Г. Кривченко, В. Ігнатович ; передм.: В Бріцин, П. Грищенко; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Ін-т укр.. мови. – Репр. вид. 1930 р. К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2021. ХУІ; С. 70.

<sup>2</sup> Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 9. Юридична думка радянської доби / Упорядники В. Б. Авер'янов, О. М. Костенко, В. П. Нагребельний, В. Ф. Погорілко, К. О. Савчук, І. Б. Усенко, Г. П. Тимченко; відп. редактор В. П. Нагребельний. К.: Юридична книга, 2004. С. 395.

<sup>3</sup> Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.». Т.5. 2003. С. 495-496 (автор статті – І. В. Жилінкова)



стосунки. 4. Діал. В якому народився і виріс хто-небудь; рідний (у 4 знач)».<sup>1</sup>

Під російсько-радянським тиском і наслідуючи російську правову систему та перекладаючи юридичні /цивілістичні терміни з російської, правознавство УРСР, а згодом і України, логічно позначало і сімейні і родинні стосунки однаково – «сімейні».

Хоча філологи підказували можливість іншого шляху обрання термінології. У цитованому Великий тлумачному словнику сучасної української мови, виданому у 2001 році, цілком слушно йдеться про «родинне право».

Тут слід згадати, що термін «родинний» вже використовувався у законодавстві України. Так, «з приходом до влади в Україні більшовики однією з перших галузей права піддали законодавчому нормуванню родинно-шлюбні стосунки. У 1919 р. РНКУСРР приймає низку декретів, які скасували попередню правову основу шлюбу: «Про громадянський шлюб та про ведення книг актів громадянського стану», «Про організацію відділів записів актів громадянського стану», «Про розлучення». ...Тоді ж підготовлено Сімейний кодекс УСРР, але через громадянську війну його не встигли прийняти.

Лише 31 травня 1926 р. ВУЦВК ухвалив Кодекс законів про родину, опіку, подружжя і про акти громадянського стану. Він мав п'ять розділів: 1) Родина; 2) Опіка й опікування; 3) Шлюб; 4) Зміна громадянами своїх імен та прізвищ; 5) Визначення особи безвісно відсутньою або померлою. До Кодексу ввійшли всі положення зазначених декретів».<sup>2</sup> Таку назву він мав і надалі.<sup>3</sup>

Зустрічається цей термін і в наукових дослідженнях того часу. Зокрема, В. І. Бошко, фахівець у сфері родинного права, публікує підручник у 1929 році<sup>4</sup>. «У республіканських часописах «Вестник советской юстиции», «Червоне право» ним були опубліковані десят-

---

<sup>1</sup> Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпін: Перун, 2001. С. 1038.

<sup>2</sup> Родинно-шлюбне право 1920-1930 роки. URL: <https://histua.com/knigi/istoriya-derzhavi-i-prava-ukraini-zaruba/rodingno-shljubne-pravo-1920-1930-pp>

<sup>3</sup> Ст. 181. Про зміну Кодексу законів про родину, опіку, подружжя та про акти громадянського стану. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік / Народний комісаріат юстиції. Харків: Юр. вид-во НКЮ УСРР, 1929. 1172 с. 1929. Відділ І. Ч. 1-30. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000102>

<sup>4</sup> Бошко В. І. Родинно-подружнє право: підруч. для вуз./ В. І. Бошко. Харків : Юрид. вид. НКЮ УСРР, 1929. 272 с.

ки спеціальних праць, присвячених питанням правового становища подружжя та позашлюбних дітей, аліментного права та фактичного шлюбу. Кілька праць учений присвятив проблемам сімейного права за кордоном. Ці дослідження були узагальнені у книгах «Родинно-подружнє право» (Харків, 1929 р.) та «Родинне право» (Харків, 1930 р.). Він був автором коментаря до Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР (1929 р.)»<sup>1</sup>. (Тут вже з'являється термін «сім'я»). Українське звичаєве родинне право досліджував також Борис Олексійович Язл'оський («Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині». 1925).<sup>2</sup> (Тут цікаво зазначити характерну властивість праць радянських дослідників, які користувалися російськомовними джерелами. Вони зазвичай не згадують про «родину», а, натомість, слідуючи російській традиції, ведуть мову лише про «сім'ю», використовуючи при цьому узагальнюючу назву «Сімейний кодекс УРСР».)<sup>3</sup>

Оскільки прихильники вживання традиційного позначення «сімейне право», «сімейні правовідносини» тощо вірогідно будуть посилатися на поширеність цього терміну не лише в російському законодавстві, і стосовно, права західних європейських країн, можливо, й виводитимуть його від римського права, згадуватимуть римську «сім'ю» тощо, варто згадати, що таке було *familia* у Римі.

Автор Енциклопедії Римського права<sup>4</sup> Мілан Бартошек, зауважуючи багатозначність терміну *familia* (домашнє господарство), сукупність сімейного майна, надалі також сукупність осіб, наводить більш, ніж півдесятка категорій римського права, які позначалися цим терміном. Серед них, зокрема, наступні : 1. Основне майно римського господарства (двору), що спільно належить усім його вільним членам, пізніше – таке, що належить батьку сімейства<sup>5</sup> – *paterfamilias*; 2.

<sup>1</sup> Перегляд Володимир Іллєч Бошко: спроба створення наукової біографії вченого

<sup>2</sup> Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1955-1995. Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918-1941 роках. В кн.: Академічна юридична думка. К., 1998

<sup>3</sup> Див., наприклад: Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Х.: Право, 2008. Т.3: Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. С. 425-428.

<sup>4</sup> Milan Bartošek. Encyklopedie římského práva. 1994, Praha : Academia. 471s. ISBN: 80-200-0243-X.

<sup>5</sup> Згадаймо, що російське «семейство» – означає « родина»

Все майно *paterfamilias*, котрий вільно розпоряджався ним за життя і на випадок смерті; 3. Всі особи і речі, які утворювали римське домашнє господарство; 4. *paterfamilias* і вільні особи, підвладні йому, тісно згуртована господарська і правова одиниця (головне правове значення *familia*); 5) *familia communi jure: familia adgnatorum*, коло вільних осіб, котрих раніше об'єднувала влада *paterfamilias* (нині покійного); 6) *familia naturalis*, сім'я, до якої людина належить від народження; на відміну *familia adoptiva*, до якої вона входить після усиновлення; 7. Сукупність рабів, що належать одному й тому самому хазяїну і займаються домашньою працею в місті або сільськогосподарською працею в селі.<sup>1</sup> На додаток до цього прикметник «сімейний» позначається окремим терміном – «*familiaris*».<sup>2</sup>

Автори сучасних підручників латинської мови, орієнтованих на римське право, при перекладі слова «*familia*» називають, як рівнозначні, усі варіанти : сім'я, родина, челядь, майно, раби.<sup>3</sup>

Так само в англійській мові словом *family* позначаються і родина, і сім'я, і рід, і діти.

Таке розмаїття неузгоджених підходів до позначення цих концептів не виглядає оптимальним. Надто, коли згадати, що, згідно з даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАНУ, «українці практично у всіх соціологічних дослідженнях висловлюють думку, що родина – це основне в житті, головна цінність».

Консерватизм відповідної правосвідомості зумовлений значною мірою тим, що сімейні цінності, на яких ґрунтуються сімейні стосунки нації, народу, етносу, формуються довгий час, змінюючись однак, під впливом дії зовнішніх та внутрішніх чинників. Зокрема, чинниками особливостей українського «сімейного» менталітету вважають те, що хліборобське життя стародавніх українців впливало на родинний устрій. Осілість, стабільний прибуток від праці на землі, чим переважно займалася жінка, робили матір головною особою родини і надовго закріпили тут елементи матріархату. Це стало підґрунтям формування традиційних цінностей української родини, поміж яких – повага

---

<sup>1</sup> Milan Bartošek. Encyklopedie římského práva. 1994, Praha : Academia. 471s. ISBN: 80-200-0243-X.

<sup>2</sup> Milan Bartošek. Encyklopedie římského práva. 1994, Praha : Academia. 471s. ISBN: 80-200-0243-X.

<sup>3</sup> Гриценко С. П. Латинська мова й основи римського права: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2005. С. 270.

до жінки, її рівноправність у родині, особливо шанобливе ставлення до матері, дбайливе ставлення до малих, недужих тощо.

Завдяки певному здоровому «консерватизмові» у побуті українська родина з повагою ставилася до народних звичаїв і обрядів, дотримувалася законів гостинності. Сім'ю<sup>1</sup> єднала і спільність національно-культурних зацікавлень, пісенних та побутових традицій тощо.

Хоча наразі в Україні, як і в інших країнах Європи, відбуваються трансформації моделі шлюбу і сім'ї, однак збережені традиційні національні риси сімейного способу життя: високий рівень шлюбності населення, сімейна солідарність і взаємодопомога поколінь. Орієнтація на самореалізацію у професійній сфері, на досягнення високого соціального статусу не означає відмови від сімейних цінностей чи втрати їх значущості. Сім'я посідає найважливіше місце у системі цінностей українців: більшість населення зберегло традиційну повагу до сім'ї, розуміє її значення в житті суспільства та особистості».<sup>2</sup>

Зауважимо, що зміни, про які йдеться, відбуваються на тлі згаданого консерватизму сімейного менталітету українців, що може створювати певну колізію «підходів» при визначенні родинних цінностей.

Чинники такого консерватизму соціологи вбачають їх «у тому, що ми вийшли з традиційного суспільства, і пояснюють це тим, що феодалізм пізно закінчився, і водночас існує патріархальне суспільство, яке розпадалося і ще остаточно не розпалося. Це пояснюють тим, що ми були селянською країною, урбанізація була дуже пізня – 1950-1960-ті роки. На початку 1950-х років 70% населення жило в сільській місцевості, де зберігалися свої цінності. Потім була штучна і прискорена урбанізація, вона зламала і спотворила традиційні цінності. Тому маємо напіврозкладене традиційне суспільство, та ще й з великим досвідом радянської безвідповідальної системи відносин, де людина нічого не варта, якщо не займає високої партійної позиції. Унаслідок цього не може бути революційних змін цінностей».<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Принагідно зауважимо, що й соціологи оперують обома поняттями – «родина» і «сім'я», практично, не розрізняючи їх

<sup>2</sup> Миколок О. «Сімейні цінності адаптуються...». День. 13 травня, 2018 р.: URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya>

<sup>3</sup> Соціолог Євген Головаха: З проблемою «Росія» нам жити довго. 12 листопада 2017. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golovaha-s-problemoy-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html>

На нашу думку, до цього варто додати такий чинник, як вплив візантійського світосприйняття на формування родинного/ сімейного права в Україні.

Водночас, у консерватизмі менталітету суспільства не вбачають нездоланної загрози розвитку суспільних відносин у цій галузі, оскільки «сьогодні саме поняття «традиційної» сім'ї розмивається, – і це об'єктивна реальність, що зумовлена лібералізацією поглядів у суспільстві, емансипацією жінок та розширенням їхньої участі на ринку праці, в громадській діяльності. Виникають нові форми шлюбу, зростає «атомізація» суспільства, коли у дедалі більшій кількості людей взагалі не виникає потреби у створенні родини».<sup>1</sup>

Останнє зауваження ще більше актуалізує завдання розрізнення терміно-понять «сім'я та «родина», аби зрозуміти, котре з них має кращі перспективи на збереження, а котре треба (якщо варто) підтримувати (або не підтримувати) за допомогою юридичних заходів.

Для того, щоб достатньо повно і по можливості усебічно з'ясувати сутність цих терміно-понять, враховуючи при цьому їхнє моральне (ціннісне) і правове (юридичне) підґрунтя, проаналізуємо далі положення римського права, що слушно вважається підґрунтям сучасного концепту приватного права Європи, так і норми українського звичаєвого права, що стосуються відповідних відносин.

Оскільки при згаданих суперечках з цих питань у якості аргументів використовується посилення на європейський досвід, далі торкнемося питань бачення римського терміно-поняття *familia*, котрим позначалася і родина, і сім'я.

### **Familia в Римі: сім'я і родина**

Терміном *familia* у давні часи позначалась сукупність всього майна, дітей, рабів та іншої робочої сили. Припускається, що спочатку цей термін охоплював тільки рабів, що належали певній сім'ї, а згодом і все інше майно, робочу силу (дружину, дітей, кабальних, інших осіб). Це об'єднання ґрунтувалося не на кровному зв'язку, а на владі *pater familias*, яка на той час мало чим відрізнялась від влади над рабами. Під владу *pater familias* підпадали не тільки дружина, діти та їх

---

<sup>1</sup> Миколук О. «Сімейні цінності адаптуються...». День. 13 травня, 2018 р. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya>

потомство, а й невістки, чоловіки дочок, якщо вони переходили жити в сім'ю дружини (приймаки), а також всі інші особи.

Отже, за сімейним станом римські громадяни поділялися на осіб свого права (*persona sui juris*) та осіб чужого права (*persona alieni juris*). До перших відносилися *pater familias*, до других – інші члени сім'ї, підвладні. Для виникнення приватної правоздатності необхідним було, щоб особа займала у *familia* незалежне, самостійне становище, а її мали тільки *pater familias*. Підвладні не мали свого майна. Вони могли укладати приватноправові правочини тільки від імені й на користь *pater familias*, котрий був єдиним носієм майнових прав сім'ї.

*Familia*, заснована на підпорядкуванні владі *pater familias*, називалась *агнатською*. Всі підвладні підкорялися владі одного *pater familias* і вважалися родичами, тобто агнатами. Кровний зв'язок на той час не мав правового значення. Тому дівчина, що виходила заміж і переходила жити до свого чоловіка, займала становище в цій родині дочки його батьків, тобто ставала сестрою братів і сестер свого чоловіка, втрачаючи при цьому родинні зв'язки зі своїми кровними батьками з усіма наслідками, що з цього випливали, наприклад вона вже не могла стати спадкоємницею після їхньої смерті. Агнатське споріднення зберігалось й після смерті *pater familias*.

Агнати могли бути пов'язані між собою і кровним зв'язком, як, наприклад, батько й діти, проте юридичне значення мало лише підпорядкування владі *pater familias*. При цьому агнатське споріднення визначалося тільки по чоловічій лінії, оскільки йшлося про підпорядкування владі батька сімейства. Потомство дітей також ставало агнатами свого *pater familias*. Споріднення агнатів розрізнялося за лініями і ступенями. Агнати одного спільного предка були родичами по боковій лінії, а послідовно один від одного – родичами по прямій лінії. Ступінь агнатського споріднення визначався числом народжень, що утворювали це споріднення. Ступінь споріднення по боковій лінії також обчислювався кількістю народжень від спільного предка до другого родича.

Після смерті *pater familias* його дорослі сини були носіями влади в сім'ї, а дружини й діти підпадали під їхню владу. Згідно з цим вільний від батьківської влади римський громадянин, навіть той, що не мав сім'ї, вважався *pater familias*. «*Pater familias* вважався той, кому

належала влада в familia, і правильно він так називався, хоча б у нього не було сина», – писав Ульпіан (Д.50.16.195).

Залежність підвладних від pater familias стримувала цивільний обіг. Ніхто не бажав укладати правочин з підвладним, бо все одержане переходило у власність pater familias, який за правочином ні до чого не зобов'язувався. Підвладні самі несли відповідальність за угоди, не маючи ніякого майна. Їхнє подвійне становище не сприяло розвитку продуктивних сил і господарського обігу.

Виробництво матеріальних благ в більшій кількості, ніж можуть спожити їх виробники, породжує прагнення батьків закріпити накопичене протягом життя майно за кровними потомками (нащадками), передусім за дітьми. Агнатське споріднення суперечило бажанню батьків залишити спадщину своїм кровним дітям, які стали агнатами іншого pater familias.

Поступово перевага надається кровному спорідненню, що стало основою нової, когнатської сім'ї, яка пов'язувала групу людей кровними узами. Деякий час ці два види familia існували паралельно, проте когнатська сім'я за нових умов поступово витіснила агнатську.

Кровне споріднення визначається за лініями і ступенями. Розрізняють дві лінії – пряму і бокову. Пряма поділяється на *висхідну* і *низхідну*. Якщо родичі походять послідовно один від одного (батько, син, онука, правнук), це родичі по прямій лінії. Родичі по прямій лінії, від яких походить конкретна особа, називаються «родичами по прямій висхідній лінії» (батько, дід, прадід, мати, бабуся тощо). Родичі, що походять від цієї конкретної особи, складають пряму низхідну лінію (діти, онуки, правнуки). Родичі, які походять від одного спільного предка, є родичами по боковій лінії.

Ступінь споріднення по крові визначається відповідно до тих самих правил. Споріднення однієї особи завжди встановлюється відносно якої-небудь іншої особи. Родичі дружини, з одного боку, й родичі чоловіка, з другого, є між собою свояками.

Характерні особливості римської familia знайшли відбиток у римському родинному/ сімейному праві, яке відзначається завершеністю, послідовністю. Багато його положень збереглося до наших часів.

Familia у Римі класичної доби – це засноване на шлюбі чи кровному спорідненні об'єднання осіб, пов'язаних спільністю побуту, взаємною допомогою й моральною відповідальністю.



Архаїчне римське суспільство прагло ідеалізувати сім'ю. Римські правознавці дещо ідеалістично визначали шлюб як «спілку чоловіка і жінки, спільність всього життя, єднання божественного і людського права» (Модестін. Д.23.2.1). Разом із тим, в усі часи рабовласницької держави дружина, жінка ніколи не займала рівного з чоловіком, мужем становища. Вона завжди знаходилася в залежності від батька, чоловіка, брата, опікуна тощо. Йдеться не про традиційну моральну чи фактичну залежність, а про правову нерівність.

Римське право розрізняло «законний римський шлюб» (*matrimonium iustum*) і «шлюб, що укладався між перегрінами та іншими вільними, які не мали права вступати до римського законного шлюбу».

Законний римський шлюб укладався відповідно до норм цивільного права, допускався тільки між римськими громадянами, що мали *jus conubii*. Шлюби між римськими громадянами і перегрінами (латинами, вільновідпущениками, колонами) заборонялися. Деякі обмеження щодо вступу до шлюбу зберігалися навіть після того, як усі вільні Римської імперії були проголошені римськими громадянами. До прикладу, особи сенаторського звання не могли брати шлюб з вільновідпущеницями, провінціальний магістрат не міг брати за дружину жительку цієї провінції.

Перегріни брали шлюб між собою відповідно до норм *jus gentium*. Латини, вільновідпущеники, колони укладали між собою шлюб відповідно до свого правового статусу. Проте такі шлюби правових наслідків римського законного шлюбу не породжували. Дитина, народжена в такому шлюбі, не набувала статусу римського громадянина.

У ранній період розвитку римського права головним був шлюб *cum manu*. За цим шлюбом жінка попадала в повну залежність від чоловіка чи *pater familias*, якщо чоловік сам знаходився під владою батька. Вона займала становище дочки батьків свого чоловіка, абсолютно позбавляючись агнатських зв'язків зі своїми батьками, братами, сестрами та іншими близькими родичами. Влада чоловіка фактично була необмеженою.

Проте вже Закони XII таблиць допускали можливість укладення шлюбу, за яким дружина не підпадала під повну владу чоловіка. Жінка мала право перешкодити встановленню влади чоловіка, ночуючи поза домом три доби наприкінці кожного шлюбного року, цим



самим перериваючи перебіг давності. Таким способом вона зберігала незалежність.

З розвитком інституту індивідуальної приватної власності влада чоловіка послабляється. Це пов'язано з. Дружина набувала певних прав на сімейне майно і водночас деяку особисту незалежність від чоловіка. Внаслідок цього на зміну шлюбу *cum manu* приходив новий шлюб – без чоловічої влади (*sine manu*). В класичний період він остаточно витісняє шлюб з чоловічою владою. Дружина виходить з-під необмеженої влади *pater familias*, а також свого чоловіка й формально стає незалежною особою.

Однак утвердження нового виду шлюбу мало й негативні наслідки. Незалежність дружини, свобода розлучення, накопичення величезних багатств руйнували сімейно-моральні підвалини римського суспільства. Октавіан Август змушений був прийняти низку законодавчих актів з метою зміцнення шлюбних відносин і припинення зловживань свободою розлучень.

Особисті і майнові відносини подружжя при шлюбі *cum manu* відзначалися патріархальною суворістю. Дружина не була юридично самостійною. Чоловік міг карати її за провини; витребувати ніби річ назад, якщо вона самовільно залишала його дім; продати в рабство. Так само як раби, діти і дружина були повністю позбавлені правоздатності. Однак правове свавілля чоловіка обмежувалася громадською думкою. Міру покарання за провинність дружини визначалась не її чоловіком, а радою, що складалася з родичів дружини.

Все майно, яке дружина мала до шлюбу або набувала законним чином за час шлюбу, автоматично ставало власністю чоловіка. Практично дружина не могла бути власницею майна, а отже не могла і укладати правочини. Таке обмеження правоздатності дружини компенсувалося тим, що вона поділяла соціальне становище чоловіка: шанування, що виявлялися йому, поширювалися також на неї. Крім того, дружина спадкувала після смерті чоловіка нарівні з дітьми.

Шлюб *sine manu* не мав наслідком встановлення влади чоловіка над дружиною. Дружина зберігала правовий статус, який мала до вступу в шлюб. Якщо вона була під владою свого *pater familias* (була *persona alieni iuris*), таке її становище зберігалось і після шлюбу, а якщо не була під владою свого *pater familias*, залишалася вільною. Влада чоловіка на неї не поширювалася – вона була повністю неза-

лежною від нього. Втім, у сфері деяких внутрішніх взаємин верховенство чоловіка зберігалось (вирішення питання вибору місця проживання сім'ї, способів і методів виховання дітей тощо).

Майнові відносини подружжя у такому шлюбі ґрунтувалися на засадах роздільності майна чоловіка і дружини. Все, що було власністю дружини до вступу в шлюб або набуто нею за час шлюбу, залишалося її власністю, якщо вона юридично була самотійною. Дружина мала право самотійно володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном.

Разом із тим, дещо обмеженим було *jus commercii* подружжя одне щодо одного. Хоча, чоловік та дружина мали право укладати між собою різні договори але дарування було обмежене.

Дружина могла доручити чоловікові управління своїм майном. Проте існували обмеження: подружжя відповідали один за одного лише у випадках, коли один з них виявляв стосовно майна другого менше піклування, ніж за своє; між подружжям не допускалися позови, що призводили до безчестя одного з них.

Для відносин батька і дітей в римській *familia* характерна безмежна батьківська влада над дітьми. «Навряд чи є які інші люди, які мали б таку владу над своїми дітьми, що маємо ми, римські громадяни» (Гай Д. 1.1.55). *Patria potestas* встановлювалась передусім над дітьми, народженими у римському законному шлюбі. На дітей, народжених в незаконному шлюбі, в конкубінаті, а також в будь-якому фактичному спільному житті, батьківська влада не поширювалась. Вони були чужими для нього.

Мати дитини була завжди відома, навіть якщо вона зачала поза шлюбом. Батьком дитини вважали того, хто знаходиться у шлюбі з матір'ю дитини. «Батько – це той, на кого вказує шлюб» (Павло . Д.2.4.5).

Крім народження дітей в законному шлюбі, батьківська влада встановлювалась шляхом узаконення або усиновлення.

Узаконення – встановлення батьківської влади над власними дітьми, але народженими поза шлюбом. Зокрема, батько міг визнати своїми дітей, народжених в конкубінаті.

Усиновлення – встановлення батьківської влади над чужими дітьми, з якими батько кровними узами не пов'язаний. Усиновлення провадилось в формі *arrogatio* чи *adoptio*. Арогація застосовувалася

для усиновлення осіб свого права, тобто повнолітніх і самостійних в правовому плані, адопція – для осіб чужого права, тобто тих, що знаходилися під владою *pater familias*.

Узаконення і усиновлення дітей прирівнювалося до народження їх в шлюбі, тобто вони повністю урівнювалися за правовим статусом до дітей, народжених в шлюбі. Вони отримували правовий статус та ім'я свого усиновителя (батька, що їх узаконив), право взаємного спадкування з ним, поділу його соціального й громадського становища, на них поширювалася батьківська влада тощо.

Батьківська влада припинялася внаслідок: а) смерті батька чи дітей; б) звільнення з-під батьківської влади. Фактично батьківська влада була довічною навіть в розвиненому римському праві.

Досягнення сином повноліття, заснування власного дому, сім'ї та господарства не припиняли батьківської влади і не послабляли її. Проте досягнення сином високого громадського становища (зайняття посади консула, префекта, магістра) звільняло його від батьківської влади, що, як право однобічне, могла бути і припинена в однобічному порядку – волею батька. Батько мав право звільнити сина з-під своєї влади. Внаслідок еманципації син ставав «особою свого права», набував повної правоздатності і господарської самостійності, хоча й втрачав спадкові права у своїй колишній сім'ї (останнє обмеження швидко відпало). Проте повністю влада батька не припинялась і після еманципації. Батько зберігав за собою право користування половиною майна сина.

У майнових відносинах батька і дітей одноосібно панував батько. *Pater familias* – єдиний і неподільний власник сімейного майна. Майно, набуте дітьми, автоматично ставало власністю батька. При цьому майнова залежність дітей не послаблювалася з їх віком. Діти не мали права від свого імені здійснювати правочини. Бути власниками майна і в цьому наближалися до становища рабів. Для ведення господарства вони могли наділятися певним майном – пекулієм. У зв'язку з господарською діяльністю за рахунок пекулію діти вчиняли деякі правочини. Однак, все, одержане за ними, переходило у власність батька. Батько ніс і відповідальність за цими правочинами.

За Октавіана Августа було встановлено, що майно, яке син-вояк набуває на війні, залишається в його власності. Пізніше вводиться таке саме правило щодо майна, набутого сином на державній служ-

бі. Згодом деякі імператорські постанови приписували залишати у власності дітей (а не тільки синів) майно, одержане в спадщину після смерті матері чи інших родичів по її лінії. Це обмежувало майнову владу батька над дітьми, проте не усувало її повністю. На деяке майно, набуте дітьми, батько зберігав право довічного користування. Однак майнова самостійність дітей стає загальноновизнаною.

Правові відносини між матір'ю та її дітьми повністю залежали від форми шлюбу. При шлюбі з чоловічою владою мати поділяла стан своїх дітей, знаходилася (як і її діти) під владою чоловіка чи його *pater familias*. Нарівні з дітьми вона спадкувала після смерті чоловіка, діти – після смерті матері. Як агнати, дорослі сини здійснювали опіку над матір'ю після смерті чоловіка.

У часи ранньої Республіки при шлюбі без чоловічої влади мати з дітьми практично не була пов'язана. Вона залишалась агнаткою своїх кровних родичів – батьків, братів, сестер і не була з точки зору права членом сім'ї чоловіка. Тому дружина не мала права бути спадкоємицею після смерті чоловіка й своїх дітей як і вони після неї.

Утвердження кровної сім'ї чіткіше визначає права матері. Згодом вона отримує право на спільне проживання зі своїми неповнолітніми дітьми внаслідок розлучення з їх батьком, на аліменти на дітей. Дітям заборонялося подавати до матері позови, що ганьблять її, притягати її до суду без дозволу магістрату. Розширюються можливості взаємного спадкування дітей і матері.<sup>1</sup>

Підбиваючи підсумки викладеному, зауважимо, що в римському праві «сімейного права», як такого, не існувало ні окремо, ні як частини цивільного права. Кваліфікація сімейного права як частини пандектної системи цивільного права – результат наукової систематизації давніх римських джерел німецькими пандектистами.

Натомість, істотне значення мали природні (когнатські) або юридично сконструйовані(агнатські) родинні зв'язки, завдяки чому розуміння концепту *familia* у класичному римському праві був близьким до українського розуміння поняття «родина». При такому розумінні римські правознавці під юридичним кутом зору розглядали *status familia* як одну з умов набуття повної правоздатності. Водночас на такому тлі «внутрішні» відносини у *familia* за сутністю були відноси-

<sup>1</sup> Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том І. Витоки: моногр. Одеса: Фенікс, 2019. С. 379-394.

нами дуже специфічними, з морально-етичним (вплив громади, врахування думки родичів дружини, підвладної чоловікові, тощо), а не тільки юридичним «забарвленням». Вони були відносинами «родинними», а не цивільними, оскільки члени familia, крім pater familias, не мали цивільної правоздатності і не могли бути суб'єктами jus civile.

Порівнюємо далі категорію римського права familia з відповідними концептами українського звичаєвого родинного права.

### Родина і сім'я у звичаєвому праві українців

Як зазначають історики права, однією з форм вираження норм звичаєвого права, які регулювали сімейно-шлюбні відносини ще до відомого пам'ятника «Руська правда», були прислів'я та приказки. Зокрема, родинних відносин стосувалися приказки: «чоловік дружині отець, а дружина чоловікові вінець», «молодшому синові батьківський двір, старшому новосілля», «чоловік з дружиною лається, третій не втручається».<sup>1</sup>

Оскільки «Правда Руська» займалася лише правом карним і нічого не згадувала про справи подружнього життя, сімейні питання вирішувались згідно з нормами сімейного законодавства, які містились у різних законодавчих актах, а відповідальність за моральність поведінки чоловіка й жінки несла громада. Прикметно, що розрізнялися «моральні устої сімейного співжиття» і правила «міжсімейного співжиття»<sup>2</sup>, що, на нашу думку, свідчить про визнання існування сім'ї та більших за розмірами об'єднань, учасники яких перебували у стійких соціальних зв'язках – «співжитті» (родинні стосунки).

Після хрещення Русі джерелом права були церковні статuti. Зокрема, в установчій частині Церковного статуту Володимира Святославовича зазначалися справи, що належать до церковної юрисдикції: розлучення подружжя, справи про посаг та інші шлюбні справи, бійка і майнові суперечки подружжя, шлюби між близькими родичами, чаклунство і виготовлення отрути, образа дітьми батьків і суперечки родичів стосовно спадщини.

---

<sup>1</sup> Історія українського права. За ред. О. О. Шевченка. К.: Олан, 2001. С. 10.

<sup>2</sup> Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XX століть. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. С. 260-266.

В установчій частині статуту Ярослава Мудрого перелічувались справи, що належали до церковної юрисдикції; злочини проти моралі і сім'ї, викрадення дівчат, примушення дітей до шлюбу з батьками, шлюби близьких родичів, двоєженство, самочинне розлучення тощо.<sup>1</sup>

Зауважимо, що розгляд особливостей концептів «сім'я» та «родина» за звичаєвим правом на українських землях, які перебували під владою російської імперії, ускладнюється вже згадуваною раніше відсутністю в російській термінології чіткої різниці між позначеннями «сім'я» і «родина». Точніше використанням для позначення української родини архаїчного терміну «сімейство» (можливо, це мало місце і стосовно російських варіантів родинних зв'язків, але вивчення цього питання виходить за межі наших наукових інтересів).

Результатом цього стало те, що коли В. Тарновський писав про «подільність сімейства у Малоросії», послідовно розвиваючи думку, що «Три важнейшие юридические последствия происходят от делимости семейств и непрочности родового союза: опека матери, довольно частое усыновление и вступление женатого сына при жизни отца в семейную власть»,<sup>2</sup> то сучасні українські дослідники перекладають українською «семейство» і як «сімейство», і як «сім'я» (розрізняючи, однак, при цьому «форми української традиційної сім'ї»). Зокрема, М. В. Гримич зазначає, що в праці В. В. Тарновського «вперше в науці чітко сформульовано головну особливість сімейного<sup>3</sup> укладу українців: подільність сімейств і основну форму української традиційної сім'ї – малу».<sup>4</sup> Як на нашу думку, певною мірою ця обставина вплинула надалі на те, що при описі майнових звичаїв в українській родині увага дослідників акцентується на сімейній власності.

Хоча при ознайомленні з положеннями українського звичаєвого права щодо цієї «сімейної» власності час від часу виникає враження про необхідність уточнення, про яку «сім'ю» йдеться: про велику (дуже велику часом) чи малу.

<sup>1</sup> Історія українського права. С.14-15.

<sup>2</sup> Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. *Юридические записки*, издаваемые П. Редкиным. Т. II. 1842. С. 38.; Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии. *Труды Комиссии для описания губерний Киевского уездного округа*. Т. II. К., 1853.

<sup>3</sup> Тут і далі підкреслено нами – Є. Х., О. Х.

<sup>4</sup> Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. К.: Аристей, 2006. С. 29.

Згадаємо далі кілька прикладів різного бачення «сімейної власності», а точніше – «фігурантів сімейної власності» дослідниками XIX ст., використовуючи для цього ґрунтовний огляд, зроблений М. В. Гримич. Зокрема, П. Чубинський вважав селянську сім'ю «трудовою спілкою», М Данильченко вважав, що «значення сім'ї в селянському побуті більш як господарче, за спільною працею, аніж кровне. М. Гершонов вважав, що «за одиницю відліку селянської власності ...слід взяти не одного господаря (власника) як фізичну особу і не всю сім'ю, а саме «двір» як юридичну особу».<sup>1</sup> Узагальнюючи позиції цих та інших авторів, місцеве звичаєве право та судову практику, М. В. Гримич звертає також увагу на особливості стандартного патріархального варіанту набування майна, котрі у контексті нашого дослідження цікаві тим, що ґрунтуються на розрізненні «великої» та «малої» сімей, а також врахуванні можливості зміни їхнього статусу. «За словами П. Чубинського виділ батьком жонатих синів при своєму житті вважався в Малоросії справою буденною і цілком природною. Виділені діти перебувають у повній незалежності від батьків. Утворене господарство стає цілком автономним і незалежним. З одного боку батько вже не має права втручатися в господарство виділеного сина, претендувати на зароблене сином майно; виділений син не мусить сплачувати податі кореневої сім'ї та не бере на себе відповідальність за батьківські борги у разі його смерті».<sup>2</sup>

У контексті характеристики «подільності сімейств» (великої сім'ї, а фактично – родини) варто згадати, що можливість такої «подільності» була одним з чинників популярності в Україні інституту приймацтва, угоди про яке переважно укладалися за звичаєвим правом. При цьому «в поняття «приймацтво» українська правосвідомість вклала не лише прийом зятя тестем, а усиновлення дітей, дорослих («кого старі приймають до себе з родиною, щоб вони господарювали, годували їх, одягали, поважали за батьків та поховали»), прийом у сім'ю перестарілих осіб і навіть прийом робітника». Як наголошує М. В. Гримич, «Головне те, що для народної правосвідомості важливий сам факт прийому людини зі сторони (родича або неродича) в родину і передбачення того, що так чи інакше (з погляду народної

---

<sup>1</sup> Гримич М. В. Указ. твір С. 149-151.

<sup>2</sup> Гримич М. В. Указ. твір С. 188.

правосвідомості) виникає спорідненість між ними – внутрішня сімейна спорідненість».<sup>1</sup>

З погляду характеристики родини, як цінності, можемо тут констатувати важливу юридичну (звичаєво-правову) та морально-етичну підставу розширення родини, зміну родинного статусу окремих осіб разом із узгодженням учасниками родинних відносин, що формуються / трансформуються, моральних/ життєвих цінностей та заasad співжиття.

Концепти української народної правосвідомості «сім'я» та «родина», попри намагання у 20-х- 30-х роках минулого століття зібрати матеріал звичаєвого права і використати його у практиці законотворчості, у радянську добу зазнали суттєвих трансформацій.

І якщо перші кодекси родинного права ще певною мірою зберігали уявлення народної правосвідомості про «велику сім'ю», широке коло родинних відносин тощо (згадаймо довгі найменування «сімейних» кодексів УРСР, про які йшлося раніше), то надалі перемагала тенденція усе більшого спрощення правового регулювання відносин, що виникають у цій сфері.

### **Родина та сім'я у законодавстві незалежної України**

У добу розбудови незалежності Україна увійшла з правовою системою, успадкованою від Української РСР, разом з концептами, конструктами, механізмом правового регулювання, властивими останній. Це стосувалося і сфери родинно-сімейних відносин, де надійно ствердилися уявлення про сім'ю, засновані на положеннях праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави», їхньому тлумаченні та інтерпретаціях.<sup>2</sup>

Оскільки терміном «родина» Ф. Енгельс і його послідовники (точніше, перекладачі та коментатори його праці) не послуговувались, цей термін не був популярним ні в радянській соціалістичній доктрині права, ні в законодавстві. На ґрунті такого доробку почалося й оновлення українського законодавства. До прикладу згадаємо, що в законі «Про підприємства в Україні» 1991 року, зі змінами і доп.

<sup>1</sup> Гримич М. В. Указ. твір С. 353-354.

<sup>2</sup> Советское семейное право : учеб. / под общей ред. В. Ф. Маслова и А. А. Пушкина 1981. С. 3-8.; Матвеев Г. К. Советское семейное право / учеб. 1985. С. 5-17.



1998,<sup>1</sup> згадувалося саме «сімейне», а не «родинне» підприємство чи, скажімо, «родинна справа». Так само показовою є згадка про «сімейне підприємництво» (замість питомого – «родинна справа») у найменуванні проекту Закону України від 17 березня 2025 року.<sup>2</sup>

Недооцінка значення концепту «родина» відобразилась у динаміці проектів Цивільного кодексу України 1996- 1999 років.

Торкаючись історії цих проектів, варто зауважити, що спочатку, з 17 червня 1994 року окремо від роботи над проектом<sup>3</sup> ЦК України працювала робоча група з підготовки нового Сімейного кодексу, керівником якої була заступниця Міністра юстиції С. Станік, а заступником керівника групи – проф. Я. Шевченко. Але на завершальному етапі роботи над проектом ЦК (не пізніше 1996 року) постало питання про доцільність включення до нього норм сімейного права. Відтак доопрацьований проект СК увійшов до проекту ЦК Книгою шостою.<sup>4</sup>

У Передмові до проекту Цивільного кодексу України 25 серпня 1996 року зазначалося, що «Сім'я становить одну з найважливіших людських цінностей, тому питання врегулювання сімейних відносин ... мають таке велике значення і для суспільства в цілому, і для окремої людини».<sup>5</sup>

Книга шоста «Сімейне право» проекту ЦК у редакції від 25 серпня 1996 року (глави 82 – 98) містила три вступних статті (Глава 82 «Загальні положення сімейного права») і три розділи: I – Шлюб; II – Сім'я та родина; III – Опіка та піклування.

Стаття 1270 проекту ЦК досить широко трактувала сімейні відносини, встановлюючи, що «Сімейними є відносини, які виникають у зв'язку з укладенням, існуванням і припиненням шлюбу, особисті та майнові відносини між подружжям. Сімейними є також особисті та

---

<sup>1</sup> Стислу характеристику такого підприємства див.: Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.». Т.5. 2003. С. 494-495. (автор статті В. П. Нагребельний)

<sup>2</sup> Проект Закону про сімейне підприємництво.13109 від 17.03.2025. Проект Закону (17.03.2025)

<sup>3</sup> У цьому та аналогічних випадках ми зберігаємо написання слів на момент видання відповідного документу

<sup>4</sup> С. Головатий, А. Довгерт, О. Підпригора, О. Пушкін, Д. Боброва, Н. Кузнецова, В. Луць, З. Ромовська, В. Мусяка, М. Сібілов, Я. Шевченко Передмова до проекту Цивільного кодексу України. *Українське право*. 1996. Число 2 (4) (спецвипуск). С. 25.

<sup>5</sup> С. Головатий, А. Довгерт, О. Підпригора, О. Пушкін, Д. Боброва, Н. Кузнецова, В. Луць, З. Ромовська, В. Мусяка, М. Сібілов, Я. Шевченко Передмова до проекту Цивільного кодексу України. *Українське право*. 1996. Число 2 (4) (спецвипуск). С. 19 .

майнові відносини, які виникають між батьками і дітьми у зв'язку з народженням дитини, встановленням походження дитини, її вихованням і розвитком, а також особисті та майнові відносини, пов'язані з родинними стосунками, усиновленням, опікою, піклуванням». (При цьому тут поняття «родинні стосунки» – втім, як і поняття «родина» у розділі II Книги 6 Проекту – не розкривалося.<sup>1</sup> Можливо, саме через це у згадувану книгу Проекту попали норми про опіку щодо повнолітніх осіб, які за віком чи станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки (ст. 1435 та ін.).

Згадані юридико-технічні хиби (а також, очевидно, бажання слідувати за усталеними уявленнями про термінологію у цій галузі), зумовили появу на момент прийняття Проекту ЦК України у першому читанні, очікуваних зауважень.

Зокрема, була запропонована зміна назви і тексту ст. 1270 Проекту ЦК наступним чином:

«Стаття 1270. Поняття сім'ї (зміна назви).

1. Сім'єю є союз осіб, заснований на шлюбі, кровному спорідненні та усиновленні, який має на меті взаємну моральну і матеріальну турботу і підтримку, народження і виховання дітей.

2. Судом можуть бути визначені стосунки між фізичними особами як сімейні і з інших підстав, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства».<sup>2</sup>

Розділ II. «Сім'я та родина», у якому поняття «родини», крім назви, більш не згадувалося, очікувано було запропоновано перейменувати відповідно до змісту його норм – «Права і обов'язки батьків і дітей».<sup>3</sup>

Врешті, ні в ЦК України, ні в СК України категорія «родина» не згадується, що, на нашу думку, з методологічного погляду є суттєвою втраченою.

Однак, зафіксувавши тут свою позицію з цього питання, надалі перейдемо до аналізу розуміння сім'ї відповідно до сучасної доктрини і положень чинного сімейного законодавства України.

<sup>1</sup> Проект Цивільного Кодексу України. Українське право. 1996. Число 2 (4) (спецвипуск). С. 31-523.

<sup>2</sup> Цивільний кодекс України. Проект від 25 серпня 1996 р., прийнятий Верховною Радою у першому читанні 5 червня 1997 р. *Українське право*. 1999. Число 1. С. 439.

<sup>3</sup> Цивільний кодекс України. Проект, прийнятий Верховною Радою України в першому читанні 5 червня 1997 р. *Українське право*. 1999. Число 1. С. 31. С. 461.

Передусім, варто зазначити, що, попри соціальне та концептуальне юридичне значення поняття сім'ї, ні загально прийнятої сучасної доктринальної позиції з цього приводу<sup>1</sup>, ні законодавчої дефініції цього поняття не існує. І хоча в літературі відсутність останньої іноді відносять до переваг СК України,<sup>2</sup> однак в результаті розуміння сутності цієї категорії вітчизняними законодавцями доводиться з'ясовувати шляхом аналізу ознак сім'ї, названих у частині другій ст. 3 СК України (що залишає простір для розбіжностей у тлумаченні).

Враховуючи зазначене, звернемося й ми до аналізу положень ст. 3 СК України, котра називається «Сім'я». Оскільки йдеться про ключове поняття сімейного права, що характеризується через його ознаки, наведемо зміст згаданої статті повністю. Отже, ст. 3 Сімейного кодексу містить такі принципово важливі положення:

«1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.

2. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

3. Права члена сім'ї має одинока особа.

4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства».

Аналізуючи положення ст. 3 СК України, передусім, зауважимо декларацію в ній позиції щодо бачення вітчизняними законодавцями значення сім'ї у суспільстві. Вона характеризується як «первинний та основний осередок суспільства». Природно, держава зацікавлена в існуванні здорового суспільства, вживає низку заходів (у тому числі юридичних), спрямованих на охорону і підтримку сім'ї. Це знайшло відображення у положеннях ст. 51 Конституції України, згідно якому сім'я охороняється державою, та у ст. 5 СК України, що, значною мірою, містить адаптований виклад на рівні галузевого законодавства

---

<sup>1</sup> Див., наприклад: Шевченко Я. Н. Совершенствование законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодат.). 1986. С. 5-14.; Сімейне право України: підруч. За ред. В. С. Гопанчука. 2002. С. 30-32.; Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. 2009. С. 8-9.

<sup>2</sup> Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. 2009. С. 8.

положень норм Конституції України та Конвенції ООН про права дитини 1989 року.

Значення, яке надається сім'ї, як осередку суспільства, зумовлює необхідність визначення ознак цього феномену, що на законодавчому рівні зроблено у частині другій ст. 3 СК України. Відповідно до цієї норми найважливішими ознаками сім'ї є таке:

1) сім'я – це особи, які «спільно проживають»;

2) сім'я – складається з двох або кількох осіб, які є членами сім'ї. Одинокa особa не є сім'єю, а лише має «права члена сім'ї» (частина третя ст. 3 СК України);

3) припускається, що особи, які утворюють сім'ю, проживають спільно. Але це припущення може бути спростоване необхідністю роздільного проживання дружини та чоловіка у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин. Зазначене стосується і характеру проживання (спільного чи роздільного) батьків і дитини. Оскільки частина друга ст. 3 СК України не містить вказівок на причини, з яких батьки та діти можуть проживати окремо, випливає висновок, що характер останніх та їх поважність правового значення не мають. Хоча строк можливого окремого проживання даною нормою не встановлений, однак із суті сімейних відносин слідує, що йдеться, очевидно, про тимчасове недотримання вимоги спільного проживання. Якщо особи, які утворювали сім'ю, почали постійно проживати окремо, вони втрачають права члена даної сім'ї, набуваючи, натомість, права члена іншої сім'ї, з якою їх пов'язує спільне проживання, побут тощо;

4) члени сім'ї пов'язані спільним побутом. Природно, що це положення стосується лише тих випадків, коли члени сім'ї проживають разом. При роздільному проживанні спільного побуту, як правило, не існує. Факт утримання, спільних витрат тощо сам по собі не означає наявності спільного побуту;

5) члени сім'ї мають взаємні права та обов'язки.

Варто зазначити, що положення частини другої ст. 3 СК України стосовно наявності взаємних прав та обов'язків членів сім'ї містять вказівку, швидше, не на ознаку сім'ї, а на наслідки визнання спілки фізичних осіб сім'єю: якщо конкретні особи визнаються членами однієї сім'ї, то між ними існують сімейні відносини і у них виникають взаємні права та обов'язки. Причому це стосується не тільки сімей-

них відносин, але також і прав та обов'язків, наприклад, у житлових відносинах, де право користування житлом іноді пов'язується з визнанням особи членом сім'ї.

Попри те, що у частині другій ст. 3 СК України не вказується, які особи складають сім'ю, ця норма має тлумачитися обмежувально, оскільки у ст. 2 ЦК України поняттям «особи» об'єднуються фізичні та юридичні особи. На перший погляд, здається очевидним, що юридична особа не може утворювати сім'ю, однак, керуватися лише «очевидністю» змісту понять при з'ясуванні змісту норми методологічно невірно. Тому в даному випадку нормативною основою визнання поняття «особи», яке вживається у СК України є ст. 291 ЦК України, яка встановлює, що «фізична особа ... має право на сім'ю». Отже, сім'я може утворюватися лише фізичними особами, тобто людьми (ст. 24 ЦК України).

Сім'я, як «осередок суспільства» має складатися щонайменше з двох осіб. Положення частини. третьої ст. 3 СК України, згідно якому права члена сім'ї має одинока особа, було б невірно розуміти як визнання можливості існування сім'ї, що складається з однієї особи. Зазначена норма лише надає права члена сім'ї одинокій особі з метою забезпечення рівності її становища у суспільстві та уникнення дискримінації на цій основі. Таке наділення правами члена сім'ї може мати значення, наприклад, при наданні кредиту, визначенні рівня доходів тощо.

Підстави створення сім'ї визначаються у частині четвертій ст. 3 СК України. Відповідно до цієї норми ними є: шлюб; кровне споріднення; усиновлення; інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Попри зовнішню нескладність переліку підстав створення сім'ї, щодо нього необхідні деякі застереження.

По-перше, зауважимо, що у згаданій нормі мається на увазі створення сім'ї у юридичному значенні цього поняття, оскільки «сім'я», як явище природне та соціальне, існує незалежно від приписів норм права, а її ознаки і підстави виникнення визначаються нормами не юридичного (так званого, «позитивного»), а природного права. Що ж стосується поняття сім'ї, як юридичної категорії, зокрема, як категорії законодавства, то воно визначається законодавчими вольовим шляхом і може змінюватися у залежності від уявлень суспільства та

державної політики у відповідній галузі. Так, скажімо, у Давньому Римі поняттям *familia* спочатку охоплювалася уся сукупність осіб (як вільних, так і рабів), а також речей, що перебували під владою одного *paterfamilias*; пізніше так позначалася сукупність людей (як вільних, так і рабів), що були під владою одного *paterfamilias*; ще пізніше – сукупність вільних людей, що були під владою свого *paterfamilias* у, так званій, «агнатській» сім'ї; аж поки «когнатська» сім'я, яка ґрунтувалася на кровній спорідненості, не набула більш звичного для нас характеру сімейно-трудового об'єднання родичів по крові (при цьому дружина не вважалася «когнаткою» свого чоловіка).

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що у частині четвертій ст. 3 СК України йдеться, швидше, не просто про «підстави створення сім'ї», а про «підстави створення сім'ї у юридичному значенні» (як правової категорії), а отже, і про підстави виникнення сімейних правовідносин. Таким чином, зазначені підстави виступають у якості юридичних фактів.

По-друге, слід враховувати, що перелік підстав створення сім'ї, вказаних у частині четвертій ст. 3 СК України (шлюб, кровне споріднення, усиновлення), не є вичерпним, а має орієнтовний характер, оскільки далі згадуються «інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства». Така позиція щодо визначення підстав створення сім'ї виглядає досить ліберальною, однак можливість практичного її втілення у життя залишається досить сумнівною. Зокрема, відносини опіки та піклування над дітьми, договору патронату щодо дітей відповідно до ст. 2 СК України, нібито, можуть бути визнані «сімейними». Однак, до прикладу, при розгляді житлових справ, пов'язаних з визнанням права на житло за особою, яка може бути визнана членом сім'ї наймача, суди слушно ставили під сумнів існування сім'ї за участю піклувальника та підопічного, вказуючи, що й такі ознаки, як спільне проживання та спільний побут, тут є лише наслідком встановлення піклування, але не підставою створення сім'ї.

Зауважимо, що вираз «підстави створення сім'ї», використаний у частині четвертій ст. 3 СК України, є неточним, оскільки її зазначені положення мають застосовуватися з урахуванням положень частини другої ст. 3 СК України, відповідно до яких для утворення сім'ї недостатньо, скажімо, одного лише кровного споріднення, а необхідним

є спільне проживання (крім винятків, встановлених цією ж нормою), спільний побут тощо. Таким чином, йдеться не про одну «підставу», а про юридичну сукупність (складний юридичний факт) або ж сукупність юридичних підстав.

Оскільки у Сімейному кодексі України поняття «сім'я» використовується у юридичному сенсі, то воно має розглядатися у контексті інших правових категорій, що визначають статус приватної особи. Зокрема, ця думка підкреслюється і в ст. 4 СК України: її назвою – «Право особи на сім'ю» – звертається увага та ту обставину, що йдеться про елемент правоздатності особи, а у тексті згаданої статті фактично йдеться про три важливих правоможності особи: 1) право на створення сім'ї; 2) право на проживання в сім'ї; 3) право на повагу до свого сімейного життя.

Законом право на створення сім'ї пов'язується з поняттям «право на укладення шлюбу» (частина перша ст. 4 СК України). Тим самим підкреслюється, що таке право виступає тут як елемент, так званої, «сімейної дієздатності» – складової частини загальної дієздатності фізичної особи.

Право на створення сім'ї у такому сенсі виникає у людини з досягненням шлюбного віку, який має становити (на день реєстрації шлюбу) 18 років (ст. 22 СК України). За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам (ст. 23 СК України). У випадку реєстрації шлюбу особою, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. У разі припинення шлюбу до досягнення особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається (ст. 34 ЦК України).

Зауважимо необхідність розрізнення понять «право на укладення шлюбу» і «право на сім'ю», оскільки останнє є ширшим і може реалізовуватися, як за волею особи, так і незалежно від її волі (якщо існує прямий припис закону). Прикладом такої «примусової» реалізації права на сім'ю може бути правило частини другої ст. 4 СК України, яка передбачає, що «сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку». Хоча, у зазначеній нормі сказано; «може створити», однак більш правильним здається вважати, що у разі народження дитини сім'я утворюється незалежно від бажання



такої особи (очевидно, у законі мається на увазі жінка. Така презумпція має практичне значення з врахуванням сенсаційних повідомлень деяких медіа про імплантацію ембріона чоловікові, народження ним дитини тощо). Підставою виникнення сім'ї тут є факт народження дитини, а не волевиявлення особи на створення сім'ї. Тим більше, що народити дитину може і неповнолітня, і навіть, малолітня особа («незалежно від віку» – як сказано у частині другій ст. 4 СК України). Отже, волевиявлення останньої юридичного значення саме по собі не має (ст.ст. 31 та 32 ЦК України). Крім того, інший підхід до вирішення цього питання означав би порушення прав дитини, яка також є фізичною особою і відповідно до ст. 291 ЦК України незалежно від віку має право на сім'ю. Таким чином, при народженні дитини сім'я, яка складається з матері та дитини, виникає автоматично (підставою є кровна спорідненість, про що йдеться у частині четвертій ст. 3 СК України). Перешкодою виникнення такої сім'ї, очевидно, могла б бути лише відмова матері від дитини (але, якщо матір малолітня, то дії, пов'язані з такою відмовою не входять до обсягу її цивільної дієздатності).

Висновок про те, що у разі народження дитини сім'я утворюється незалежно від бажання матері, знаходить підтвердження у частині третій ст. 4 СК України, яка передбачає, що кожна особа має право на проживання в сім'ї. Оскільки виникнення такого права не пов'язується з досягненням певного віку, станом здоров'я та іншими обставинами, можна зробити висновок, що воно виникає у кожної людини з моменту її народження.

У зв'язку з цим, виникає питання про відповідність цьому положенню частини третьої ст. 143 СК України, яка передбачає можливість залишення батьками дитини у пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я.

Тут логічним виглядає висновок, що згадана норма, яка міститься у ст. 143 СК України, є такою, що суперечить загальним положенням СК України, котрі забезпечені, у свою чергу, правилом ст. 51 Конституції України (відтвореним у ст. 5 Сімейного кодексу) про охорону державою сім'ї, дитинства, материнства та батьківства. Отже, у цій частині Сімейний кодекс України потребує удосконалення, а до того часу частина третя ст. 143 СК України мала б не застосовуватися на практиці.



Варто зазначити, що право на сім'ю, як елемент цивільної правоздатності, охоплює не тільки можливість приватної особи мати сім'ю, але й право особи на повагу до свого сімейного життя.

На перший погляд, може здатися, що йдеться про моральну норму, не забезпечену правовими санкціями. Проте, такий висновок є неточним. Згадуване право у ст. 32 Конституції України, а потім і в ст. 292 Цивільного кодексу та у частині п'ятій ст. 5 Сімейного кодексу України, сформульоване «від зворотного»: «Ніхто не має права втручатися у сімейне життя фізичної особи, крім випадків, передбачених Конституцією України». У такому формулюванні юридичний зміст зазначеного права є більш очевидним і цілком логічно, що його реалізація забезпечена низкою юридичних норм, які передбачають можливість відповідальності за порушення таємниці особистого життя, захисту честі і гідності, відшкодування моральної шкоди тощо.

Отже, на підставі аналізу положень чинного законодавства України, сім'ю можна визначити як спільку (спільноту) людей (приватних осіб), пов'язаних шлюбом, або спорідненістю, або іншим юридичним зв'язком, передбаченим законом, учасники якої, за загальним правилом, проживають разом, поєднані спільним побутом і мають юридичні права та обов'язки один щодо одного.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що СК України пропонує, радше, «рамкові» норми визначення поняття сім'ї, доповнюючи їх певною мірою положеннями Глави другої СК щодо здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків, а також захисту сімейних прав та інтересів. Цим, власне, й вичерпуються Загальні положення СК України, а натомість акцент переноситься на регулювання шлюбу, відносин подружжя, батьків і дітей та інших осіб, названих у ст. 2 Сімейного кодексу.

При цьому зауважимо, що частини перша-третя ст. 2 СК України встановлюють вичерпний (закритий) перелік учасників сімейних відносин (лазівку в якому, однак, дає змогу знайти частина четверта ст. 3 ЦК України).<sup>1</sup> Як на наш погляд, це є результатом того, що СК України внаслідок дії згадуваних раніше та інших чинників (значною мірою, здається, вимушено) був орієнтований не лише на відповід-

---

<sup>1</sup> Сімейний кодекс України. Станом на 01.09.2024 р.: наук.-практ. коментар. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. К., 2025. С.7-21.

ність засадам цивільного законодавства і положенням ЦК України, але й на відмову від концепту «родина». (Утім, «утриматися в межах цивільного законодавства» тут не вдалося, про що свідчить офіційне тлумачення терміну «член сім'ї» Конституційним Судом України, який зазначив існування об'єктивних відмінностей змісту цього поняття у залежності від галузей законодавства, які акцентують увагу на певних ознаках сім'ї.<sup>1</sup> Така позиція була підтримана й вітчизняними юристами.<sup>2</sup>)

Варто згадати, що на ці хиби методологічного характеру звертали увагу й доброзичливо налаштовані до України зарубіжні компаративісти, які безсторонньо оцінювали ситуацію. Зокрема, видатний американський компаративіст Уільям Е. Батлер, який багато років вивчав українське право, аналізуючи тлумачення поняття «член сім'ї» Верховним Судом України, зауважив, що таке тлумачення виглядає надто широким і таким, з яким не згодні багато українських цивілістів.<sup>3</sup>

Поділяючи думку, стосовно «дуже поширювального» тлумачення поняття «член сім'ї» Верховним Судом, разом із тим, проаналізувавши його позицію, припускаємо, що він виходив з розуміння терміну «сім'я» у широкому значенні, тобто, фактично, як «родини». Зауважимо, що, як на нашу думку, у разі якби поняття «родини» існувало у Сімейному кодексі, все стало б на свої місця, бо є «члени сім'ї» (вужче коло) і є «члени родини» (більш широке коло суб'єктів).

Оцінюючи ситуацію, що склалася, в цілому, можна припустити, що правовий інститут «родина» наразі у законодавстві України не використовується, значною мірою, ще й тому, що він не вписується в існуючу концепцію співвідношення Цивільного та Сімейного кодексів (хоча насправді мало б йтися про кодекс «Родинний». Але це – тема окремого дослідження.

<sup>1</sup> Рішення Конституційного Суду України від 3 червня 1999 року № 5/рп

<sup>2</sup> Шевченко Я. М. Проблеми нового Сімейного кодексу України. *Проблеми законності*. 2003. Вип. 63. С. 4-1; Зілковська Л. Поняття сім'ї і закономірності розвитку сімейного законодавства про державну охорону сім'ї. *Сучасні проблеми приватного права: збірник наукових праць присвячених 80-й річниці з Дня народження Ярослави Миколаївни Шевченко* / відп. ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. Київ: ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2012 С. 63-64.

<sup>3</sup> Мудрість порівняльного правознавства: збірник статей / Упор. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ: Логос, 2019. С. 269.

## Висновки

Оскільки наразі СК України послуговується виключно терміном «сім'я», котрий, як зазначалося, не зовсім природним шляхом витіснив в українській юридичній термінології і законодавстві дихотомію «родина – сім'я», зауважимо відмінності між цими –терміно-поняттями.

Для цього, передусім, скористаємося порівнянням переліку осіб, які згідно зі ст. 3 вважаються (можуть вважатися) членами сім'ї, та іншими особами, котрі можуть бути пов'язані відносинами спорідненості, свояцтва тощо.

Отже, ст. 3 СК України передбачає, що «сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає».

За межами цього переліку виявляються особи, що є родичами, але не проживають разом (виняток – подружжя, батьки і діти); особи, які спільно проживають, але не пов'язані спільним побутом; особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, але не мають спільних прав і обов'язків. Це можуть бути брати і сестри (рідні, двоюрідні тощо брати і сестри), дід (прадід), бабуса (прабабуса), (правнуки), тітки і дядьки та їхні племінники і племінниці, а також родичі більш віддалених ступенів спорідненості, котрі наразі не вважаються учасниками сімейних відносин.

Такий стан речей під «ціннісним кутом зору» виглядає не найкращим варіантом забезпечення захисту прав та інтересів вказаних та інших учасників відносин, що виникають у родинях. Ба більше, так принижується й значення родини та родинних зв'язків, що в умовах викликів гібридної війни не можна вважати припустимим.

І наостанок наведемо погляд «безстороннього» щодо цих відносин фігуранта – штучного інтелекту (ШІ).

Йому було задане питання: «Чим відрізняється «сім'я» від «родини»?

**Відповідь:**

В українській культурі слова «родина» та «сім'я» часто використовуються як синоніми, але між ними є тонкі відмінності. «Сім'я» зазвичай стосується ближчих родичів, які проживають разом і мають спільний побут, а «родина» має ширший периферійний сенс, включаючи більше родичів по крові та тих, які не проживають разом.

**1. Родина (ширший вимір):**• **Включає:**

Близьких та більш віддалених родичів, що пов'язані кров'ю (батьки, діти, бабусі, дідусі, дядьки, тітки, племінники, двоюрідні брати та сестри тощо).

• **Може охоплювати:**

Розширену сім'ю, яка може не проживати разом, але має спільні культурні та соціальні традиції.

• **Фокус:**

На родинних зв'язках та родинному корінні.

**2. Сім'я (вужчий вимір):**• **Включає:**

Близьких родичів, які живуть разом та мають спільний побут (мама, тато, діти).

• **Основні члени:**

Взаємні обов'язки та права між членами сім'ї, що проживають разом.

• **Фокус:**

На повсякденному житті, спільному господарстві, та взаємодії у сім'ї.

**Взаємозв'язок:**

- Сім'я є частиною родини.
- Родина, як правило, охоплює одну або кілька сімей.
- «Родина» може бути використана для позначення родичів, які не проживають разом, наприклад, «родина Петренка» (усі його родичі).
- «Сім'я» може бути використана для позначення родичів, які проживають разом, наприклад, «сім'я Петренків» (батьки та діти, що живуть разом).

В українській мові та культурі:

- **Сім'я**  
зазвичай розглядається як основна одиниця суспільства, яка дає початковий досвід та цінності.
- **Родина**  
відіграє важливу роль у підтримці культурних традицій та історії, передаючи їх від покоління до покоління.

### **Підсумок:**

Хоча ці слова часто використовуються як синоніми, важливо розуміти, що «родина» має ширший спектр значення, включаючи всіх родичів по крові, а «сім'я» – більш конкретне значення, стосуючись тих, хто проживає разом та має спільний побут».

Зауважимо, що у процесі написання статті штучний інтелект (крім запиту, наведеного наприкінці цього розділу) не використовувався.

Але висновки наші з ним з цього питання багато в чому збігаються.

**Ключові слова:** цінності, родина, сім'я, сімейне право, сімейне законодавство, члени сім'ї, шлюб, діти, чоловік, дружина, звичаєве право, римське право, звичаєве право, споріднення, спадкування.